

Т. Н. ХАРАТЯН

Татевік Нерсесівна Харатян, здобувач Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, помічник судді Конституційного Суду України

ПРИРОДА ТА ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Дослідження правової природи та змісту конституційного права людини на життя не тільки не втрачає своєї актуальності, а й дедалі ускладнюється із розвитком суспільних відносин. Невпинний розвиток науки та техніки відкриває горизонти постлюдського майбутнього, одночасно не залишаючи інших альтернатив, окрім зміни етико-онтологічного ставлення людини до власного буття, переосмислення сутності прав, а також значення їх забезпечення, насамперед найбільш фундаментального конституційного права у системі прав людини – права на життя. Водночас оновленню розуміння правової природи права людини на життя у реаліях сьогодення, зокрема в умовах розвитку біотехнологій та інтенсифікації біотехнологічної діяльності, цілком очевидно має передувати аналіз досвіду вивчення правової природи та змісту конституційного права людини на життя.

Проблемі з'ясування правової природи та змісту конституційного права людини на життя присвячено чимало праць як вітчизняних вчених, так і зарубіжних вчених, зокрема К. О. Басовської, К. Бойла, А. М. Головістикової, О. В. Домбровської, Н. В. Кальченко, Л. Н. Лінник, М. Н. Малєїної, О. А. Мірошніченко, Г. Б. Романовського, Р. О. Стефанчук, М. П. Тиріної, В. П. Чеботарьової. У існуючих напрацюваннях є як багато спільного, так і достатньо унікальних висновків. Разом із тим не існує цілісного уявлення про фактичну трансформацію розуміння змісту права на життя у сучасних умовах.

Незважаючи на кількість та багатоманітність наукових праць з означеної теми, гранично необхідним для розроблення оновленого підходу до інтерпретації права людини на життя у сучасних умовах, а також для встановлення тенденцій розуміння його змісту і значення є аналіз та узагальнення основних ідей, окреслених у наукових працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. з цієї тематики, що і є **метою написання цієї статті**.

Розкриття змісту конституційного права на життя значно ускладнено відсутністю чіткого, повноцінного та універсального розуміння життя людини як складного явища. Незважаючи на тотальну універсалізацію прав, роль культурних умов їх існування і здійснення залишається істотною для забезпечення їх реалізації та захисту. Так, існуючі в сучасному світі культурні та релігійні відмінності у розумінні значення та цінності людського життя зумовлюють різне ставлення до низки можливостей, пов'язаних із забезпеченням та захистом права людини на життя. Чи можна говорити про однозначне та універсальне розкриття змісту права людини на життя, якщо навіть не існує єдиної позиції щодо початку життя людини, щодо можливості штучного переривання життя людського організму на ембріональних стадіях розвитку, практики евтаназії та багатьох інших складних питань, кількість яких лише збільшується. Таку ситуацію можна охарактеризувати «як проблему у проблемі», яка слугує перешкодою для розроблення однозначних підходів до розуміння права людини на життя та детермінує наявність великої кількості проблем, пов'язаних із забезпеченням цього права. Перший розділ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (далі – Конвенція) починається зі ст. 2, яка закріплює право на життя, але не визначає часові рамки його реалізації, так само як і не розкриває його зміст. Не можна погодитись із К. Бойлем, який стверджує, що невстановлення відповідних часових меж є парадоксальною особливістю цієї статті¹. На нашу думку, такий спосіб викладення змісту зазначеної статті не може вважатися випадковим або нелогічним, оскільки так була забезпечена можливість гнучкої інтерпретації її змісту та найбільша придатність до застосування із врахуванням історичних, культурних, релігійних та інших умов.

Видатний український філософ та природознавець В. І. Вернадський писав: «Зріст наукового знання ХХ сторіччя швидко стирає межі між окремими науками. Ми усе більше спеціалізуємось не за науками, а за проблемами»². Сьогодні міждисциплінарні, інтегральні вчення стають не просто популярними, а й поступово досягається розуміння того, що саме завдяки їм можливе вирішення багатьох проблем, які стоять перед людством. Спроби розкриття змісту поняття «життя людини» робляться вже здавна вченими різних наук: філософами, біологами, психологами, генетиками та ін. Разом із тим логічний висновок робить А. М. Головістикова, зазначаючи, що «... жодна з наук не має за свою мету дати всеохоплюючу характеристику життю людини, бо жодна з них не має такої можливості»³.

Життя людини являє собою складну єдність фізіологічного і соціального буття, а тому визначення змісту конституційного права людини на життя як найбільш важливого, фундаментального, основоположного права в системі природних прав людини є складним і багатогранним процесом.

Філософські, біологічні, фізичні та інші характеристики такого унікального явища, як життя, лише у комплексі роблять можливим розуміння значення права людини на життя. Водночас те, що життя є абсолют-

ною та безумовною цінністю світової цивілізації, на наше переконання, є очевидним. Цілком справедливою є теза С. Максимова, що важливість прав людини полягає в утвердженні цінності людини⁴. З цього випливає висновок про те, що уся система прав людини покликана забезпечити захист життя людини, її здоров'я, честі, гідності, недоторканності тощо, створити умови для її повноцінного розвитку та самоудосконалення, для організованого співіснування у суспільстві та максимально ефективної взаємодії з іншими членами суспільства задля подальшого покращення якості життя та досягнення інших цілей.

Конституційне право людини на життя за своєю природою вочевидь є одним із найсуперечливіших прав. До традиційних невіршених проблем, пов'язаних із правом на життя (проведення евтаназії, абортів; застосування смертної кари), поступово додаються нові, викликані подальшим науково-технічним прогресом проблеми, насамперед у сфері розроблення та використання біотехнологій, інших новітніх технологій (здійснення генетичних маніпуляцій над людиною, спроби перенесення свідомості і підсвідомості людини в іншу систему, у тому числі на цифровий носій тощо), рівень та якість правової регламентації суспільних відносин у сфері використання яких суттєво відрізняється від динаміки розвитку відповідних сфер суспільного життя.

Сьогодні очевидно, що право на життя розглядається не лише як право на примітивне біологічне існування, а й передусім як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, тісно пов'язаних і доповнюючих право на життя. У сучасних умовах зростає залежність забезпеченості конституційного права людини на життя, закріпленого у ст. 27 Конституції України, від рівня забезпечення низки суміжних, тісно пов'язаних прав, зокрема права на безпечне для життя довкілля, права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. 50 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції) тощо.

Безперечно, право на життя має складний та комплексний характер. Традиційно це право відносять до особистих прав, однак існують і інші думки. Зокрема, П. М. Рабінович називає його фізичним правом, поряд із правом на безпечне довкілля, медичне обслуговування і пояснює це тим, що вони необхідні для фізичного існування людини, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб⁵. Деякі вчені, як М. П. Тиріна, виокремлюють біологічні права людини, називаючи право на життя базовим біологічним правом⁶.

Існує чимало наукових підходів до визначення елементів змісту права на життя. Відповідно до найбільш традиційного підходу це право складається із невід'ємності права на життя, заборони свавільно позбавлення життя, права на позбавлення життя внаслідок неминучої потреби застосувати силу⁷. Якраз зазначені елементи змісту конституційного права людини на життя знайшли своє втілення при нормативному закріпленні відповідного права. Так, у якості класичного негативного зобов'язання із захисту цього права виступає заборона свавільного позбавлення життя, яка міститься зокрема у ст. 27 Конституції України та ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. Деяко інакше ця заборона виражена у Конвенції, яка прямо визначає випадки, коли позбавлення життя є правомірним. Відповідно до Конвенції позбавлення життя вважається правомірним, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили: а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання (частина друга ст. 2). Також Конвенція передбачає можливість застосування смертної кари на підставі вироку суду (частина перша ст. 2), однак протоколами від 28 квітня 1983 р. № 6 та від 3 травня 2002 р. № 13 до неї, які були ратифіковані Законами України від 22 лютого 2000 р. та 28 листопада 2002 р. відповідно, застосування страти як виду покарання спочатку було обмежено можливістю застосування лише за діяння, вчинені під час війни або невідвротної загрози війни, а потім повністю заборонено.

Хоча невід'ємність права людини на життя є його важливою ознакою та прямим наслідком природності цього права, але незважаючи на це, вказане право, як бачимо, аж ніяк не є абсолютним і може обмежуватись, оскільки позбавлення людини життя допускається за наявності на те законних підстав.

Окрім зазначених елементів змісту конституційного права людини на життя відповідно до інших підходів, переважно розроблених відносно нещодавно, це право складається також із низки інших елементів, наприклад, із права вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю⁸, запобігання передчасній смертності⁹ тощо. М. П. Ткач взагалі називає особисте право на екологічну безпеку складовою права на життя¹⁰. Як зазначає Р. О. Стефанчук, внутрішнє наповнення права на життя «беззаперечно буде змінюватися з огляду на розвиток сучасної науки та техніки, зокрема передбачається корекція повноважень, які становлять зміст цього права, з розвитком медицини, генетики, трансплантології, психології, психіатрії, біоетики тощо»¹¹.

Проаналізувавши зміст права на життя, К. О. Басовська доходить справедливого висновку, що це містка, комплексна юридична категорія, яка й досі викликає суперечки з приводу свого визначення у науковому середовищі¹².

Розмірковуючи про зміст права на життя, Г. Б. Романовський стверджує, що «право на життя – всього лише констатація цього явища з боку держави у тому сенсі, що держава не може самостійно створити нове життя»¹³. А оскільки держава не може наділяти цим правом, висловлюється точка зору, чи не є гарантована можливість жити не правом, а свободою. На переконання Г. Б. Романовського, проголошення свободи життя «виглядає неправильно», оскільки «воно не буде відповідати тому змісту, який вкладається у суб'єктивне право»¹⁴. Однак варто визнати, що ідея проголошення «свободи життя» хоч і значно розвиває межу між юридичним і філософським змістом цієї правової можливості, але має право на існування. Юридичне закріплен-

ня свободи життя, забезпеченої рядом суб'єктивних прав і гарантій з боку держави, мало б таке ж практичне значення, як і закріплення права на життя. Разом із тим варто зазначити, що поняття «право на життя» є традиційним при формулюванні відповідних норм міжнародного права і об'єктивно розглядається як більш адекватне для вживання у національному законодавстві.

На думку О. Є. Кутафіна, «кожна людина може відмовитися від свого права на життя, а також від використання його компонента – права на недоторканність життя і закінчити своє життя самогубством. Однак вона не може відмовитися від охорони державою її життя, що є найважливішим обов'язком останньої...»¹⁵. Але й обов'язок держави захищати життя людей не є однозначним у науковому розумінні. Так, крім традиційного включення у його зміст криміналізації посягань на життя та здоров'я людини, нормативної регламентації забезпечення безпечних умов праці тощо, окремі вчені акцентують особливу увагу на забезпеченні безпечного для життя і здоров'я довкілля, а також на захисті прав споживачів, насамперед доводять необхідність заборони і переслідування у порядку, визначеному законом, діяльності, яка може бути спрямована на заподіяння шкоди життю та здоров'ю людей. Таким чином, захист життя людини державою здійснюється за допомогою забезпечення цілого комплексу прав.

За результатами свого дисертаційного дослідження В. П. Чеботарьова дійшла висновку про необхідність включення права на гідне людське існування і права на вільне розпорядження життям у число елементів змісту права на життя¹⁶. Цікавою є точка зору І. Н. Лінник, яка включає до змісту права людини на життя два окремі елементи: захист життя та сприяння життю. Під сприянням життю вчена розуміє забезпечення для кожного можливості гідного існування і звільнення від таких умов життя, які вбивають людину не тільки фізично, а й морально¹⁷. Деякі дослідники, наприклад Н. В. Кальченко¹⁸, вважають таке тлумачення права на життя необґрунтовано розширеним, з чим ми не можемо погодитися. Водночас саме поняття «сприяння життю», як справедливо зазначає А. М. Головістікова, є зайвим¹⁹, оскільки поняття захист (охорона) життя, по суті, вже включає у себе його.

Заслуговує на увагу позиція М. К. Малєїної, яка розглядає право особи на життя як право на збереження життя (індивідуальності) і право на розпорядження життям²⁰. У свою чергу, у зміст права на збереження життя М. К. Малєїна включає забезпечення можливості збереження людської індивідуальності. На її думку, яка є абсолютно логічною, необхідність у цьому зумовлена досягненнями людини у ксенотрансплантації, корекції біологічної статі, клонуванні, створенні методами генетичної інженерії людського організму із задалегідь запрограмованими ознаками тощо. Водночас складно погодитись із А. М. Головістіковою, яка стверджує, що віднесення відповідного кола питань до проблеми права на життя є неправильним¹⁹. Як бачимо, визначення змісту конституційного права людини на життя залишається предметом активних дискусій та суперечок.

Отже, можемо зробити такі висновки. Темпи якісної зміни життя людини призводять до того, що і без того складний зміст права людини на життя прогресивно ускладнюється і розширюється. У зв'язку із цим збільшується коло проблемних питань, пов'язаних із розумінням змісту права людини на життя. Наукова правова думка намагається не відставати від реалій сьогодення, адже чітко простежується тенденція до розширювального тлумачення змісту права людини на життя шляхом встановлення та дослідження його нових складових. З огляду на зазначене першочерговим та надзвичайно важливим завданням у цій царині є переосмислення традиційного розуміння права людини на життя із подальшим його доповненням таким чином, щоб всебічно охопити всі нові аспекти його забезпечення й захисту та створити можливість досягнення повноцінного правового регулювання нових проблемних сфер захисту права на життя, включаючи потенційні. Також перспективним напрямом дослідження у цій сфері є вивчення взаємозв'язку конституційного права людини на життя із суміжними правами.

¹ Право на жизнь, запрет пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания: европейские стандарты, российское законодательство и правоприменительная практика / К. Бойл, Л. М. Чуркина, А. В. Деменова, Б. Лабунец; под общ. ред. С. И. Беляева. – Екатеринбург Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 244 с. – С. 7.

² Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с. – С. 67.

³ Головістікова А. Н. Философское содержание категории «жизнь» и ее реализация в праве / А. Н. Головістікова // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 30–39. – С. 30.

⁴ Максимов С. Универсальность прав людини / С. Максимов // Філософія права і загальна теорія права № 1/2013. – С. 110–117. – С. 112.

⁵ Рабінович П. М. Права людини: загальнотеоретичні засади // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 1998. – Вип. 36. – С. 11–13.

⁶ Тиріна М. П. Конституційно-правова природа біологічних прав людини: онтологічна характеристика / М. П. Тиріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права НАНУ, 2010. – Вип. 47. – С. 205–209.

⁷ Конституція України: Науково-практичний коментар / ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 808 с. – С. 134.

⁸ Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2000. – 464 с. – С. 117–118.

⁹ Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина / О. Домбровська // Право України. – 2002. – № 5. – С. 37–41. – С. 37–38.

¹⁰ Ткач М. П. Теоретичне обґрунтування екологічних прав людини у сфері генної інженерії / М. П. Ткач // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції правників-початківців,

присвяченої пам'яті видатних учених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Колейчикова (м. Одеса, 10–11 листопада 2006 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юридична література, 2006. – С. 19–22. – С. 20.

¹¹ Стефанчук Р. Право на життя як особисте немайнове право фізичної особи / Р. Стефанчук // Право України. – 2003. – № 11. – С. 115–119. – С. 118.

¹² Басовська К. О. Право людини на життя: юридична природа та зміст / К. О. Басовська // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 60. – С. 564–571. – С. 567.

¹³ Романовский Г. Б. Право на жизнь: юридическая норма и доктрина / Г. Б. Романовский // Университетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 75–79. – С. 77.

¹⁴ Там само. – С. 78.

¹⁵ Кутафин О. Е. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации / О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2004. – 407 с. – С. 241.

¹⁶ Чеботарева В. П. Право на жизнь и его обеспечение в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Чеботарева В. П. – М., 2008. – 221 с. – С. 11.

¹⁷ Линник Л. Н. Конституционное право на жизнь: введение в теорию / Л. Н. Линник. – Чебоксары, 1995. – 281 с. – С. 36.

¹⁸ Кальченко Н. В. Право человека и гражданина на жизнь и его гарантии в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Кальченко Н. В. – Волгоград, 1995. – 193 с. – С. 23.

¹⁹ Головистикова А. Н. Философское содержание категории «жизнь» и ее реализация в праве / А. Н. Головистикова // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 30–39. – С. 37.

²⁰ Малеина М. Н. О праве на жизнь / М. Н. Малеина // Государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50–59. – С. 54–55.

Резюме

Харатян Т. Н. Природа та зміст конституційного права людини на життя: теоретико-правовий аспект.

Стаття присвячена аналізу та узагальненню основних концептуальних ідей щодо визначення змісту конституційного права людини на життя, окреслених у наукових працях кінця ХХ – початку ХХІ століття. Показується тенденція до розширювального тлумачення змісту права людини на життя у сучасних умовах. Особливо увага акцентується на значенні доповнення базового змісту конституційного права людини на життя новими елементами, насамперед для забезпечення досягнення повноцінного правового регулювання нових проблемних сфер захисту права людини на життя, включаючи потенційні.

Ключові слова: життя, право людини на життя, система прав людини, переосмислення сутності прав, сучасні тенденції розуміння права на життя.

Резюме

Харатян Т. Н. Природа и содержание конституционного права человека на жизнь: теоретико-правовой аспект.

Статья посвящена анализу и обобщению основных концептуальных идей касательно определения содержания конституционного права человека на жизнь, очерченных в научных трудах конца ХХ – начала ХХІ века. Показывается тенденция к расширительному толкованию содержания права человека на жизнь в современных условиях. Особое внимание акцентируется на значении дополнения базового содержания конституционного права человека на жизнь новыми элементами, прежде всего для обеспечения достижения полноценного правового регулирования новых проблемных сфер защиты права человека на жизнь, включая потенциальные.

Ключевые слова: жизнь, право человека на жизнь, система прав человека, переосмысление сущности прав, современные тенденции понимания права на жизнь.

Summary

Kharatyan T. Nature and content of constitutional right to life: theoretical and legal aspects.

The article is devoted to the analysis and to the summarizing of the main conceptual ideas related to the determination of the constitutional right to life, that were outlined in the scientific works of the late ХХ – early ХХІ century. It shows that under the modern conditions there is a tendency to the expansion of the content of the right to life. Special attention is paid to the importance of the inclusion of new elements to the basic content of the constitutional right to life, first of all for the achieving of adequate legal regulation in problematic areas of the ensuring of the human right to life, including potential problematic areas.

Key words: life, right to life, human rights system, redefining of the nature of rights, current trends in understanding of the right to life.